

PIOTR OLEŚ

Z BADAŃ NAD WARTOŚCIAMI I WARTOŚCIOWANIEM: NIEKTÓRE KWESTIE METODOLOGICZNE*

Radostawowi Ł. Drwalowi w dziesiątą rocznicę śmierci

Sposób ujmowania wartości w ramach nauk społecznych i humanistycznych pozostaje pod wpływem ekonomii, na gruncie której zaczęto używać termin „wartość”. Przez wartość rozumiano cenność rzeczy, przez wartościowanie – ocenę tejże cenności. Wartości ludzkie sprowadza się najczęściej do przekonań dotyczących tego, co cenne w zachowaniu człowieka lub godne pożądania jako jego cel. Przekonania dotyczące wartości traktowane są jako centralne, to znaczy ważne i blisko związane z koncepcją siebie jednostki (Rokeach, 1985). Wchodzą one w zakres tożsamości, dając poczucie stabilności i ciągłości, pomimo zmian, jakie zachodzą w życiu (Fiske, Chiriboga, 1990). Stąd wśród wyznaczników tożsamości osobistej i społecznej ludzie często identyfikują uznawane przez siebie wartości. Porównywanie ludzi i grup pod kątem preferencji stało się istotnym przedmiotem badań w ramach psychologii społecznej, jednak z uwagi na znaczenie wartości w osobistym systemie przekonań jednostki, jej orientacji w świecie, procesów przetwarzania informacji i podejmowania decyzji czy świadomego wyboru kierunków i form aktywności stanowi równie ważny przedmiot badań psychologii osobowości i motywacji.

System osobistych wartości istotnie rzutuje na proces tworzenia znaczeń dotyczących siebie, świata i własnych relacji ze światem. Zaangażowanie w realizację celów i dążeń osobistych, które formułowane są jak wiadomo na

DR HAB. PIOTR OLEŚ, prof. KUL, Katedra Psychologii Klinicznej i Osobowości KUL, Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin.

* Serdecznie dziękuję Doktorowi Piotrowi Brzozowskiemu za cenne uwagi, które pozwoliły mi w znacznym stopniu udoskonalić niniejszy tekst.

podstawie systemu wartości, może stanowić podstawę dla poczucia sensu życia. Dlatego też spójność systemu wartości osobistych oraz efektywność indywidualnych kryteriów stosowanych w procesie wartościowania łączy się nie tylko z ogólnym samopoczuciem jednostki, ale również z integracją i dojrzałością osobowości (Allport, Vernon, Lindzey, 1960; Maslow, 1971; Rokeach, 1973; Feather, 1975; Oishi i in. 2000).

I. Z TEORII WARTOŚCI

Na gruncie aksjologii istnieją dwa kontrastujące podejścia do wartości ludzkich: obiektywistyczne i subiektywistyczne. Według podejścia obiektywistycznego, wartość to autonomiczna właściwość: obiektywna jakość bytu (realizm – Arystoteles, Tomasz z Akwinu) albo idea (idealizm – Platon, Scheler). Z tego punktu widzenia, osoba żyje w świecie wartości i może je rozpoznawać i odkrywać – i czyni to bardziej lub mniej trafnie.

Według podejścia subiektywistycznego, wartości są rezultatem procesu wartościowania, czyli ich pochodzenie wynika z aktywności człowieka – oceniania i nadawania znaczeń. Jedną z najistotniejszych właściwości człowieka polega na zdolności kreowania wartości, zwłaszcza duchowych, jak na przykład wartości moralne, estetyczne, poznawcze, religijne, a także wartości ekonomicznych i materialnych.

To fundamentalne odróżnienie pozwala zrozumieć kontrowersję dotyczącą statusu sądów wartościujących, które mogą być prawdziwe albo fałszywe – jeśli wartości istnieją jako obiektywne, albo które są arbitralne stąd i nie podlegają uprawomocnieniu – jeśli przyjmiemy, że wartości są pochodną sądów oceniających (czyli są subiektywne). W naukach społecznych przyjmuje się na ogół założenia stanowiska subiektywistycznego, jako że głównym przedmiotem badań jest to, jak człowiek konstruuje i rozumie świat. A zatem wartość – w naukach społecznych – to najczęściej przekonanie dotyczące tego, co dobre, a co złe, właściwe albo niewłaściwe, cenne albo nie, pożądane albo niepożądane itd. Natomiast na poziomie analiz i porównań społecznych i kulturowych wartości traktowane są jako intersubiektywnie obowiązujące konwencje – „wartości obiektywne” – w tym znaczeniu, że są one przyjmowane, uznawane lub podzielane przez grupy ludzi, organizacje lub nawet całe społeczności (np. pokój na świecie)¹. Tak rozumiana wartość implikuje

¹ W tym kontekście można rozpatrywać kryzys wartości jako zjawisko społeczno-kulturo-

preferencje odnoszące się w jakiś sposób do dobra innych ludzi (por. Reykowski, 1990).

Czy ten sposób rozumienia wartości wyczerpuje zakres zainteresowań i badań psychologicznych nad wartościami i wartościowaniem? Przypomnijmy, jak pół wieku temu definiował wartości Kluckhohn (1951, s. 395). Jego zdaniem wartości rozumiane są jako: (1) przekonania dotyczące tego, jakie stany finalne i zachowania godne są preferencji, albo jako (2) wewnętrzne kryteria oceny subiektywnych doświadczeń, świata zewnętrznego oraz wyboru zachowań. Gdyby ograniczyć rozumienie wartości do pierwszego podanego znaczenia, badanie tego, co faktycznie pożądane, należałoby wyłączyć z zakresu psychologii wartości, jeśli tylko to, co preferowane (*desired*), nie pokrywa się z tym, co godne preferencji (*desirable*). Drugi sposób rozumienia wartości pozwala analizować wszelkie preferencje indywidualne. Tak szerokie rozumienie wartości ujmowanych w kategoriach preferencji proponuje Epstein (1990).

Wydaje się, że sposób ujmowania wartości przez współczesną psychologię niewiele odbiega od klasycznego ujęcia Kluckhohna. Wartości rozumiane są po pierwsze jako przekonania, co oznacza, że mają charakter świadomych lub przedświadomych struktur poznawczych, i po drugie – jako wewnętrzne i raczej nieświadome kryteria oceny, często traktowane jako uwarunkowane biologicznie, a więc funkcjonujące na poziomie organizmu i przynajmniej potencjalnie dostępne świadomości. Podobnie, choć nieco inaczej, rzecz ujmuje Epstein (1990), według którego wartości występują na poziomie świadomym, czyli werbalnym i przedświadomym, czyli przeżyciowym.

Obydwa sposoby rozumienia wartości znajdują odbicie w przyjmowanych współcześnie definicjach. Rokeach (1973) określa wartość jako „trwałe przekonanie, że specyficzny sposób postępowania lub stan finalny egzystencji jest osobiście lub społecznie godny preferencji w przeciwieństwie do odwrotnego sposobu postępowania lub stanu finalnego” (s. 5). W podobnym duchu sformułowana jest definicja Schwartza (1992), który uważa wartości za kognitywną reprezentację ludzkich celów: „Wartości są (1) pojęciami lub przekonaniami, (2) odnoszą się do pożądanych stanów finalnych lub zachowań, (3) prze-

we polegające na odchodzeniu od systemów wartości utrwalonych przez tradycję, mieszaniu się wpływów różnych orientacji aksjologicznych oraz na społecznych przewartościowaniach (Leontiew, 1992). Z punktu widzenia psychologicznej teorii wartości tworzonej na fundamencie myśli M. Schelera, przejawem kryzysu jest kontrast między obiektywną hierarchią wartości a ich społeczną akceptacją (Brzozowski, 1995).

kraczącą konkretne sytuacje, (4) kierują wyborem i oceną zachowania oraz wydarzeń i (5) są uporządkowane według ich względnej ważności” (s. 4).

Z kolei Hofstede (1980), pod wpływem inspiracji Kluckhohna, definiuje wartość jako „szeroką tendencję do przedkładania pewnego stanu rzeczy nad inne” (s. 15). Tak rozumiane wartości mogą być kryteriami, na podstawie których jednostka ocenia rzeczy i zjawiska stosownie do ich ważności; mają one wpływ na selektywność spostrzegania, przetwarzanie informacji oraz wybór celów działania.

Różnice w sposobie pojmowania wartości i ich definiowania mogą wynikać stąd, iż funkcjonują one na różnych poziomach świadomości: na poziomie biologicznym wartości doświadczane są w kategoriach wrażeń, na poziomie prelogicznym – w kategoriach uczuć, a na poziomie logicznym rozpoznawane są *stricte* jako wartości² (Kokoszka, 1991-92). W świetle tego odróżnienia nie dziwi wniosek, iż wartości mają wpływ na procesy spostrzeniowe, pamięciowe, kryteria oceny czy wybór zadań życiowych.

II. W KIERUNKU OPERACJONALIZACJI PREFERENCJI WARTOŚCI

Badania psychologiczne dotyczące wartości implikują szereg problemów. Trudno zoperacjonalizować wewnętrzne kryteria wartościowania, tym trudniej, że niekoniecznie są one werbalizowane, funkcjonują wszak na poziomie przedświadomym (Epstein, 1990). Na tym poziomie występują na przykład wartości operatywne według Morrisa (1956) i Rogersa (1964), traktowane jako predyspozycje i tendencje do preferowania pewnych stanów lub obiektów, a powracające obecnie w wersji wartości wewnętrznych (*intrinsic*) (Kasser, Ryan, 1996; Sheldon, McGregor, 2000). Gdy przedmiotem poznania czynimy kryteria oceny i selekcji bodźców oraz wyboru zachowania, najlepszym sposobem badania tak rozumianych wartości jest obserwacja zachowania, a zwłaszcza rejestrowanie decyzji podejmowanych przez podmiot w sytuacji wyboru. Jeśli wartości definiujemy jako pojęcia lub przekonania, właściwym sposobem ich badania jest skłonienie respondentów do werbalnych reakcji dotyczących tego, co uważają za subiektywnie ważne lub ważne dla innych ludzi.

² Poziom prelogiczny odpowiada poziomowi przeżyciowemu według Epsteina (1990), a poziom logiczny – werbalnemu.

W badaniach wartości, traktowanych jako przekonania, przyjmujemy zazwyczaj założenie na temat organizacji wartości w hierarchicznie uporządkowany system. Założenie to skutkuje propozycją badania systemu wartości za pomocą technik polegających na rangowaniu. Jednostce przedstawia się listę wartości, które ma uporządkować pod względem ich subiektywnie ocenianej ważności (Rokeach, 1973). Ipsatywność technik do badania wartości odróżnia je od kwestionariuszy osobowości, w których skale są z reguły addytywne. Jak argumentuje Rokeach (1985), zwolennik tego typu podejścia, „życie jest ipsatywne, ponieważ decyzje w codziennym życiu są z natury ipsatywnymi decyzjami” (s. 162); dodaje, iż są to metody, za pomocą których można trafnie badać zarówno stabilność, jak i zmiany w hierarchii wartości.

Można jednak przytoczyć kontrargument, że fakt funkcjonowania systemu wartości jako całości nie oznacza, iż wszystkie wartości są jednocześnie brane pod uwagę niezależnie od sytuacji, jak to ma miejsce w przypadku rangowania. Hierarchiczność przekonań, które dotyczą wartości, polega raczej na tym, że jednostka w danej sytuacji przywołuje określony podsystem wartości (por. Wojciszke, 1986), odmienny w przypadku negocjowania warunków naprawy samochodu, dyskusji na temat wystawy sztuki współczesnej, sędziowania meczu koszykówki czy ustalania priorytetów wychowania. Życie jest ipsatywne w znaczeniu konieczności wyboru, „co kosztem czego wybrać należy” – jak pisał Arystoteles – jednak nie w tym znaczeniu, iż nieustannie wymusza wybór wartości najważniejszej spośród wielu branych jednocześnie pod uwagę. Osoba, która na co dzień zajmuje się bezpieczeństwem narodowym, w okresie urlopu może cenić najwyżej wygodę życia, a ktoś, kto staje w obliczu śmierci – zbawienie, choć wcześniej ważniejsze były dla niego miłość, rodzina lub praca.

Główne techniki badania preferencji polegają na porządkowaniu danego zespołu wartości pod kątem ich ważności dla jednostki (Rokeach 1973; Wojciszke, 1986), ocenie na skalach (Brzozowski 1995; Oleś, 1989b; Schwartz, 1992; Zaleski 1978) albo porównywaniu parami (Allport, Vernon, Lindzey, 1960; Oishi, Diener, Suh, Lucas, 2000). W konstrukcji niektórych metod próbuje się łączyć ocenę na skali z wyborem wartości najważniejszej w systemie; efekt ten można uzyskać dzięki zakotwiczeniu skali i odpowiednio sformułowanej instrukcji (np. Schwartz, 1992). Inni nawiązują do teorii aksjologicznych stworzonych przez filozofów, co w przypadku trafnej operacjonalizacji umożliwia odniesienie indywidualnego systemu wartości do obiektywnego wzorca. Dzięki temu można ustalić stopień zbieżności indywidualnej hierarchii wartości z hierarchią postulowaną i wnioskować na tej podstawie o po-

ziomie dojrzałości osobowościowej respondentów (Brzozowski, 1995). Istnieją wreszcie techniki, które poprzez dotarcie do behawioralnych wskaźników wartościowania zmierzają do opisu wartości faktycznie realizowanych.

Ze względu na przedmiot badania metody można podzielić na dwie grupy. Pierwszą stanowią takie, w których przedmiot badania obejmuje szeroki zakres ludzkich wartości. Druga grupa metod to miary służące do badania wartości w ramach określonej domeny, na przykład wartości interpersonalne, moralne, wartości związane z pracą albo ze zdrowiem (opis metod zob. Braithwaite, Scott, 1991; Davis, 1991).

Ze względu na technikę badania najczęściej spotyka się metody, w których wartości są rangowane³ albo oceniane na skalach, np. pod kątem ich ważności dla podmiotu. Pierwszy typ wymusza określenie preferencji poprzez wybór najważniejszych wartości; drugi dopuszcza jednakową ocenę kilku propozycji z listy wartości. Badania dotyczące powiązań między cechami osobowości a preferencją wartości sugerują, że odmienne sposoby operacjonalizacji systemu wartości mogą odwoływać się do różnych kryteriów oceny ich ważności (Peng, Nisbett, Wong, 1997). W przypadku konieczności wyboru wartości subiektywnie najważniejszej (rangowanie) respondenci mogą na pierwszy plan wysuwać tę wartość, która wiąże się z jakimś brakiem (np. harmonia wewnętrzna dla osoby doświadczającej konfliktów wewnętrznych). Natomiast w przypadku oceny wartości na skalach respondenci ujawniają preferencje w sposób bardziej swobodny, przypisując maksymalne oceny na skalach zarówno wartościom, z którymi łączy się jakieś poczucie braku, jak i z wartościami realizowanymi w życiu (Oleś, 1989b).

Pośrednio można wnioskować o systemie wartości, diagnozując poziom rozwoju ego, psychicznej dojrzałości, samoaktualizacji czy tendencji do transcendencji. O wartościach możemy wnioskować na podstawie badania ideologii osobistych (Forsyth, 1980), postaw etycznych (Hogan, 1973) lub dojrzałości moralnej (Rest, 1979). Często zakładamy wówczas, że system wartości, a zwłaszcza proces wartościowania, odgrywają istotną rolę w motywacji rozwijającej się osoby. Niekiedy badania prowadzone w tym duchu odwołują się do myśli fenomenologiczno-egzystencjalnej, przyjmując, że człowiek może oceniać swoje życie jako wartościowe, jeśli jest zdolny odnaleźć relację między swym zachowaniem i wartościami, traktowanymi jako obiektywne albo subiektywne.

³ Porównywanie parami stanowi techniczny wariant w ramach metod tego typu.

We współcześnie prowadzonych badaniach powraca tematyka oceny wartości nie wprost, lecz poprzez cnoty (Cawley III, Martin, Johnson, 2000) lub filozofię życiową (Boyatzis, Murphy, Wheeler, 2000). Bliskie eksploracji wartości faktycznie realizowanych jest badanie podejmowanych form codziennej aktywności, wyrażające się w osobistych planach i projektach (Horley, 2000). Do wartości można dotrzeć również poprzez analizę trosk, to znaczy świadomość zagrożeń subiektywnie ważnych celów życiowych (Schwartz, Sagiv, Boehnke, 2000).

Następuje jednocześnie rozwój nowych narzędzi do diagnozowania stosunku do wartości; jednym z ciekawszych pomysłów jest na przykład zastosowanie modelu kołowego⁴ – wartości umieszczone na okręgu ze względu na relacje treściowe między nimi (Locke, 2000).

III. NIEKTÓRE PROBLEMY METODOLOGICZNE BADAŃ NAD WARTOŚCIAMI

Badanie preferencji w formie przekonań narażone jest na szereg niedogodności i błędów. Przede wszystkim okazało się, że nie należy przeceniać mocy regulacyjnej przekonań dotyczących wartości. Nie kwestionując autonagradzającej jakości zachowań zgodnych z przekonaniem na temat zachowań pożądanых, można zaryzykować hipotezę, że moc regulacyjna wartości w większym stopniu dotyczy zachowań odrzucanych niż podejmowanych. Inaczej mówiąc, system wartości w jakimś stopniu zapobiega zachowaniom, które są z nim niezgodne (Bandura, 1986), ale czy jednakowo silnie motywuje do podejmowania zachowań pożądanых? Według teorii idealizmu „ja” B. Wojciszke (1986), to, czy ludzie myślą o wartościach i w kategoriach wartości, jest właściwością indywidualną (por. też: Shrum, McCarty, 1992). Idealiści, czyli ludzie patrzący na świat i oceniający własne zachowanie pod kątem wartości, mogą w większym stopniu korzystać z nich w motywacji, na przykład stawiając sobie cele czy formułując dążenia. Nieidealiści, czyli ludzie, którzy nie patrzą na świat pod kątem wartości, stosunkowo łatwo zdają się tolerować nawet znaczące rozbieżności między tym, co inni ludzie i oni sami uważają za wartość, a własnym postępowaniem. Planując działania też zapewne

⁴ Szczególnie znany jest model kołowy Schwartza, wykorzystywany na poziomie porównań międzykulturowych i poszukiwania uniwersalnej organizacji wartości ludzkich (zob. np. Szuster, 2002).

w mniejszym stopniu biorą pod uwagę ich ocenę pod kątem wartości, koncentrując się raczej na skuteczności i szansie powodzenia.

Po drugie, badanie wartości, operacjonalizowanych w kategoriach przekonań, zawsze narażone jest na deklaratywność respondentów. Ludzie udzielają odpowiedzi życzeniowych nie tylko po to, by ujawnić pozytywny wizerunek własnej osoby, ale też dlatego, że nie dokonując na co dzień zbyt często refleksji nad wartościami (nieidealiści?), ulegają zawartej w nazwach wartości magii oddziaływania i tworzą idealny świat preferencji, które wydają im się właściwe. W rzeczywistości są one tylko idealną wizją osobistych preferencji, nie mając z realnymi wyborami wiele wspólnego. I niezależnie od brzmienia instrukcji często odpowiadają tak jak chcieliby, żeby było, a nie tak jak jest; ujawniają wartości, które uważają, że godne są preferencji, a nie te, które faktycznie preferują⁵ (Schwartz i in. 1997). Któż by nie chciał cenić jako najważniejsze w swym życiu miłości, dobra, prawdy, piękna... Nazwy wartości przemawiają do wyobraźni jednostki, co więcej – mogą trafnie oddawać jej potrzeby (wyższe), wskutek tego łatwo brać je za własne, tym bardziej że instrukcja testu podsuwa taką możliwość. Do udzielania odpowiedzi aprobowanych społecznie – obok świadomych tendencji – prowadzi zatem brak dystansu i niewystarczająca refleksja, a sam materiał testowy niejako do tego prowokuje. Jest jeszcze jeden powód: oddziaływanie motywu autowaloryzacji, jednego z dwu fundamentalnych motywów organizujących koncepcje siebie (Pervin, 2002). Jeśli przekonania dotyczące wartości bliskie są koncepcji siebie (Rokeach, 1985), to podlegają one oddziaływaniu motywów, które wyznaczają jej treść. A zatem, im bliższa ideałowi indywidualna hierarchia preferencji, tym wyższe potencjalnie poczucie własnej wartości. Warto przetestować tę hipotezę.

Po trzecie, metody do badania wartości operują materiałem wysoce abstrakcyjnym (miłość, wolność, równość) albo takimi wskaźnikami wartości, dotyczącymi sytuacji możliwych, które niekoniecznie korespondują z (aktualnymi) doświadczeniami respondentów, w tym z decyzjami, jakie podejmują. I nie chodzi tu tylko o konstrukcję testów i ich trafność, ale o specyfikę sfery wartościowania⁶. Stając wobec określonej sytuacji życiowej, jednostka odnosi

⁵ Wiele wyników badań metodą Rokeacha dotyczy *de facto* wartości uważanych przez respondentów za godne pożądanía, a nie faktycznie najważniejszych w ich życiu, to jest takich, które mają związek z ich zachowaniem (Bolt, 1978; Homant, Rokeach 1970).

⁶ Specyfika sfery aksjologicznej polega między innymi na tym, że wartości i wartościowanie mają wyraźne uwarunkowania kulturowe, co stwarza dodatkowe problemy w przypadku

ją (bądź jakiś jej element) do przekonań dotyczących wartości. Można powiedzieć, że w danej sytuacji odnajduje wartość bądź też że sytuacji tę wartość (wartości) nadaje. Stosownie do swego rozeznania, a więc analizy sytuacji i systemu wartości (całego lub pewnej jego części), i pewnie jeszcze wielu innych zmiennych, podejmuje decyzję o takim a nie innym działaniu. Jest to inna sytuacja niż w przypadku wskaźnika cechy, czyli konkretnego nawyku, który można traktować jako zachowanie oderwane od kontekstu (np.: Czy często zmienia ci się nastrój bez wyraźnego powodu? Czy lubisz hałaśliwe spotkania z ludźmi?). Podstawowe cechy ze względu na ich osadzenie w strukturze neurofizjologicznej organizmu oraz bezpośrednio odniesienie do obserwowalnego zachowania można badać w sposób akontekstowy, poprzez ich behawioralne wskaźniki. Wartości, które funkcjonują na poziomie świadomości i mają abstrakcyjny charakter (przekonania o tym, co godne pożądania), wymagają odniesień do konkretnych sytuacji i dylematów życiowych rozgrywających się tu i teraz, a nie na papierze; dopiero wówczas można stwierdzić, co i kosztem czego jednostka wybiera. Krótko mówiąc, sama specyfika przedmiotu badania decyduje o tym, że możliwości świadomych i nieświadomych zniekształceń są znaczne.

Do zafałszowań wyników może również prowadzić ich niewłaściwe opracowanie statystyczne. W badaniach porównawczych postuluje się sprawdzenie homogeniczności populacji pod względem preferencji oraz ewentualne wyodrębnienie podgrup, zamiast prowadzenia porównań przy użyciu miar tendencji centralnej, co może zamazywać wewnętrzne zróżnicowanie porównywanych próbek (Pitts, 1981).

Kolejne problemy dotyczącą możliwych mankamentów techniki badania. W przypadku rangowania wartości otrzymujemy dane, co do których możliwości psychometrycznych analiz są ograniczone. Pełne wykorzystanie psychometryczne danych ipsatywnych wymaga ich normalizacji, przekształcenia na skalę stosunkową (Chapman i in. 1983; Brzozowski, 1989). Ale nawet transformacja danych nie zmienia faktu, że rangi skrajne są bardziej rzetelne od rang środkowych. Co więcej, pozycja wartości w systemie współdecyduje o jej znaczeniu denotacyjnym; mówiąc ściślej, te same wartości były odmiennie definiowane w zależności od tego, czy należały do bardziej, czy mniej cenionych (Homant, 1970). Trzeba również pamiętać, że tego typu metody (ipsatywne) szczególnie narażone są na deklaratywność badanych.

Wprowadzenie niezależnych skal do oceny każdej z wartości pozwala na ich bardziej elastyczną ocenę, w odniesieniu do każdej wartości respondent może brać pod uwagę cały możliwy zakres zmienności na skali, ale to z kolei sprzyja przypisywaniu wysokich ocen wielu wartościom (Shrum, McCarty, 1992).

Z oceną na skalach rozmaitych wartości zestawionych na jednej liście wiąże się jeszcze jeden problem metodologiczny. Mianowicie możliwość, że respondent przeskakuje pomiędzy różnymi subiektywnymi miarami, kiedy ocenia ważność wartości poszczególnych rodzajów. Do pewnego stopnia środkiem zaradczym może być odpowiednie zakotwiczenie skali, na przykład podanie jako opis skrajnych pozycji na skali szacunkowej następujących określeń: 7 – wartość o nadrzędnym znaczeniu, 1 – wartość, która jest w o-pozycji do zasad, którymi kieruje się jednostka (Schwartz, 1992).

IV. WAŻNIEJSZE TRADYCYJNE I WSPÓŁCZESNE KIERUNKI BADAŃ

W przeszłości wiele badań dotyczyło zwłaszcza podobieństw i różnic w zakresie preferencji wartości w różnych grupach, narodach lub kulturach (np. Feather, 1975; Hofstede, 1980; 1998; Rokeach, 1973; Schwartz, 1992). Badano również zmiany preferencji związane z wiekiem (np. Çileli, 2000). Zagadnienie to łączy się z kwestią stałości i zmiany w zakresie preferencji wartości. Gdy problem rozpatrywany jest na poziomie jednostki, chodzi o odpowiedź na pytanie, jakie uwarunkowania podmiotowe i sytuacyjne bądź jakie predyspozycje osobowościowe łączą się odpowiednio ze stałością i zmianą w osobistym systemie wartości. W badaniach grupowych i porównawczych przedmiotem analiz są na przykład przemiany społecznej świadomości i preferencji związane z procesami transformacji socjokulturowej. Badano również skutki oddziaływań na grupy społeczne zmierzające w kierunku wywołania zmian w zakresie preferencji wartości. Badania te z jednej strony wykazują, że przekonania dotyczące wartości są względnie stałe, z drugiej strony dowodzą, że odpowiednio zaplanowane oddziaływania perswazyjne mogą stanowić skuteczny sposób modyfikowania systemu wartości osobistych. Zjawisko to opiera się na dysonansie poznawczym między preferencjami jednostki a preferencjami grupy odniesienia. Skuteczność modyfikacji wynika ze skojarzenia określonych preferencji z poczuciem własnej wartości respondentów oraz zastosowania społecznych porównań (Greenstein, 1976; Rokeach, 1985).

Inne badania zmierzają do ustalenia empirycznej klasyfikacji wartości oraz wykrycia podstawowych tendencji, porządkujących preferencje. Międzykulturowe badania Schwartz (1992) wykazują istnienie dziesięciu uniwersalnych, motywacyjnie odmiennych typów wartości oraz dwu wymiarów leżących u podłoża organizacji systemu wartości: Otwartość na zmianę – Zachowawczość i Umacnianie siebie – Autotranscendencja. Kolejne badania przynoszą dalsze potwierdzenia modelu Schwartz w sumie w 49 krajach (Schwartz, Sagiv, 1995).

Hofstede (1980) zidentyfikował cztery podstawowe wymiary: władczy dystans, unikanie niepewności, indywidualizm i męskość-kobiecość. Model ten znalazł empiryczne potwierdzenie w 53 krajach, jednak w 23 krajach bardziej adekwatny okazał się model zawierający również piąty wymiar: długo- i krótkofalowa orientacja (Hofstede, 1998).

Z kolei rezultaty uzyskane przez Johnstona (1995), sugerujące istnienie dwu ogólnych wymiarów ukrytych zarówno w wartościach finalnych, jak i instrumentalnych mierzonych testem Rokeacha: indywidualizm-osiągnięcia i kolektywizm-afiliacja, można uznać za przejaw dwu fundamentalnych tendencji w odniesieniu człowieka do świata – indywidualizmu i kolektywizmu – które ujawniają się również w sferze wartościowania (por. też: Oishi i in. 1998).

W badaniach tych wykorzystuje się rozmaite możliwości analiz statystycznych. Na przykład w badaniach międzykulturowych stosuje się Similarity Structure Analysis – SSA, celem wydobywania zespołów wartości, tworzących pewne powtarzające się domeny (Schwartz, 1992).

Niektóre badania skupiają się na relacji między wartościami a innymi zmiennymi, jak cechy, postawy lub cele (Bilsky, Schwartz, 1994). Jedno z najważniejszych pytań dotyczy relacji między wartościami a zachowaniem. Problematyka wartości okazuje się również istotna w różnych kontekstach socjokulturowych. Badaczy interesuje nie tylko porównywanie grup ludzkich pod kątem preferencji, ale również kwestia zbieżności indywidualnego systemu wartości z wartościami reprezentowanymi przez organizację lub instytucję, która jest dla osoby ważna. Chodzi w tym przypadku o osobiste i społeczne konsekwencje spójności i niespójności między wartościami osobistymi a wartościami wspólnymi. Wnioski płynące z badań nad wartościami związanymi z pracą zawodową podkreślają znaczenie spójności między systemem wartości pracownika a systemem wartości instytucji lub organizacji; łączy się z tym większa motywacja i efektywność pracy oraz wyższa satysfakcja pracownika (Zalewska, 2000). Wartości indywidualne związane z pracą mają wpływ na

wybór miejsca pracy i w znacznym stopniu warunkują sukces zawodowy (Roe, Ester, 1999).

V. PROCES WARTOŚCIOWANIA JAKO PRZEDMIOT BADAŃ

Zdolność do posługiwania się wartościami w ramach systemu motywacyjnego ma związek ze zdrowiem psychicznym i dojrzałością psychiczną jednostki. Wśród kryteriów dojrzałej osobowości podaje się wrażliwość aksjologiczną, a proces samoaktualizacji z definicji łączy się z dążeniem ku wartościami, które pełnią w nim rolę motywującą (Maslow, 1971). Również określenie sensu życia wymaga odniesienia do wartości (Frankl, 1976). Natomiast brak uporządkowania wartości osobistych ma negatywne skutki dla psychologicznego funkcjonowania człowieka; co do tego zgodni są przedstawiciele odmiennych orientacji teoretycznych: psychologii humanistycznej (Maslow, 1971), teorii psychodynamicznych (Menninger, Pruyser, 1963) czy psychologii poznawczej (Rokeach, 1973).

Czy podejmiemy do zagadnienia wartościowania od strony zdrowia i dojrzałości czy od strony zaburzeń i osobowości niedojrzałej, wniosek nasuwa się jeden: wartości odgrywają istotną rolę w motywacji, w rozwoju osobowości i narracyjnie określonej tożsamości; dopiero w drugim planie pojawia się problem, o jakie wartości konkretnie chodzi. Głównym zagadnieniem jest hierarchiczna struktura i sposób funkcjonowania systemu wartości; sprawą jakby wtórną (może z wyjątkiem Frankla) staje się preferencja tych a nie innych wartości jako naczelnych.

Propozycje formułowane na gruncie psychologii humanistycznej czy też zbieżne z nimi w pewnych punktach rozwiązania poznawcze sugerują, że wartościowanie jako aktywność człowieka może przebiegać na poziomie świadomym i przedświadomym (Epstein, 1990). Najprostszym przejawem aktywności na poziomie świadomym jest na przykład ocena cenności danego przedmiotu (wartościowanie w znaczeniu ilościowym, ekonomicznym). Przejawami wartościowania na poziomie przedświadomym są preferencje (nie zawsze uświadamiane) ujawniające się w zachowaniu.

W ciągu ostatnich trzech dekad zainteresowania badaczy zdają się ewoluować w kierunku eksploracji procesu wartościowania. Jest to rozległy obszar badań, jeśli przyjąć, że na wartościowanie – to z poziomu świadomego – składa się: (1) wolny wybór, (2) spośród alternatywnych możliwości, (3) po rozważeniu konsekwencji każdej z nich, (4) pozytywnie oceniany przez same-

go wybierającego, (5) akceptowany przez innych ludzi, (6) zgodne z tym wyborem działanie oraz (7) utrwalenie się wzorca postępowania (Raths, Harmin, Simon, 1978, s. 27-28). Wartościowanie nie ogranicza się zatem do oceny, ale ma bezpośrednie odniesienie do sfery działania, obejmując procesy poznawcze, afektywne i motywacyjne. Obejmuje również ocenę dokonywanego wyboru z perspektywy wartości akceptowanych społecznie oraz z (wyobrażonego) punktu widzenia innych ludzi.

Wartościowanie można rozumieć jeszcze szerzej – jako proces nadawania znaczeń. Przykładowo, pytając o specyficzne interpretacje wartości ogólnych, możemy porównywać system znaczeń osobistych różnych osób oraz poszukiwać specyfiki rozumienia poszczególnych wartości przez różne grupy społeczne czy etniczne (na przykład miłość lub prawda). Dowiadujemy się w ten sposób, jak różnie ludzie tworzą systemy osobistych znaczeń, wychodząc od tych samych skądinąd wartości kulturowych; jak różnie wyrażają je w swoich językach i w jak odmiennych kontekstach znaczeniowych je ujmują. Stąd też w badaniach nad wartościowaniem przywiązuje się coraz więcej uwagi do unikalnych znaczeń wartości wspólnych. Jak piszą Hermans i Hermans-Jansen (2000): „każdą wartość, która jest wspólna dla jakiejś grupy, jednostka interpretuje, mniej lub bardziej świadomie, jako część swej własnej, osobistej narracji” (s. 37). Porównania między grupami i kulturami prowadzi się na poziomie znaczeń kolektywnych takich wartości, jak np. wolność, równość czy miłość. Tymczasem znaczenia te w różnych krajach i kulturach są odmiennie, a zatem porównania międzykulturowe prowadzą niekiedy do błędnych wniosków (Peng, Nisbett, Wong, 1997). Dlatego też w badaniach indywidualnych warto docierać do osobistej interpretacji wartości (por. Hermans, Oleś, 1994; Oleś, Hermans, 1995) i na tej podstawie dążyć do opisu, jak ludzie w danej kulturze rozumieją daną wartość. Tak prowadzone poznanie może więcej powiedzieć o przedstawicielach różnych kultur niż statystyczne zestawienia, z których wynika na przykład, że Amerykanie wyżej cenią wolność osobistą niż Japończycy, albo że Chińczycy cenią równość wyżej od wolności, odwrotnie niż mieszkańcy Australii.

VI. Z BADAŃ NAD KRYZYSEM WARTOŚCIOWANIA

Opis zawartości systemu wartości niewiele jeszcze daje; dotąd nie wiemy, w jaki sposób człowiek się nim posługuje, czy są to tylko deklaracje, czy może idealny wzorzec, czy też użyteczne kryteria oceny i wyboru na co

dzień. I dalej, czy i w jakim stopniu jest to system stabilny i spójny? Jaka jest jego moc regulacyjna? Czy z jego funkcjonowaniem, rozwojem i przeobrażeniami (przewartościowania) wiążą się konflikty i napięcia?

Tego rodzaju pytania doprowadziły do opisanego zjawiska kryzysu wartościowania. Pomysł utworzenia kwestionariusza do badania kryzysu w wartościowaniu wynikał z potrzeby określenia mocy regulacyjnej systemu wartości. Chodziło również o to, czy system ujawniany w badaniu preferencji wartości dostarcza spójnych i efektywnych kryteriów oceny i wyboru, czy też obciążony jest wewnętrznymi konfliktami (por. też: Epstein, 1990).

Kryzys wartościowania to stan trudności lub zaburzeń w procesie wartościowania, które polegają na: (1) trudności uporządkowania indywidualnego systemu wartości w hierarchię; (2) znaczących przewartościowaniach lub poczuciu zagubienia wartości; (3) braku integracji procesów poznawczych, afektywnych i motywacyjnych składających się na wartościowanie; (4) poczuciu niezrealizowania wartości w życiu. W kryzysie, któremu towarzyszy stan napięcia, niepokój, a niekiedy również dezintegracja psychiczna, mogą występować wszystkie te objawy bądź tylko niektóre spośród nich (opis objawów, zob. Oleś, 1991; 1998).

Początkowo przyjmowano, że trudności w wartościowaniu mają krótkotrwały i przemijający charakter, choć w niektórych przypadkach mogą równie dobrze towarzyszyć nerwicy lub łączyć się kryzysem rozwojowym (Oleś, 1989a). Wyniki badań sugerują jednak, że trudności ujawniające się w procesie wartościowania są najczęściej przewlekłe, będąc wyrazem wewnętrznych konfliktów, emocjonalnych problemów lub trudności związanych z rozwojem osobowości. I – oczywiście – zachodzą tylko u niektórych osób, co pośrednio przemawia na rzecz tezy sformułowanej przez Wojciszke (1986) na temat odmiennego znaczenia wartości osobistych u idealistów i nieidealistów.

Dezorganizacja wartościowania w adolescencji wydaje się zjawiskiem naturalnym, a nawet do pewnego stopnia pożądanym (Cote, Levine, 1987; Menezes, Campos, 1997), ponieważ dylematy aksjologiczne sprzyjają formowaniu się tożsamości (Erikson, 1997). I choć – zgodnie z przewidywaniem – w okresie adolescencji nasilenie trudności w wartościowaniu jest metrycznie rzecz ujmując większe niż w okresie wczesnej i średniej dorosłości, to jednak i wśród osób dorosłych zdarzają się przypadki chronicznych problemów z wartościowaniem. Niekiedy znajdują one uzasadnienie w wynikach świadczących o powiązaniu kryzysu wartościowania z wymiarem neurotyzmu (Gryzio, 1991; Oleś, 1994; 1998).

Dezorganizacja wartościowania może też sygnalizować konieczność reorganizacji systemu wartości osobistych, co może mieć nawet znaczenie przystosowawcze (por. Epstein, 1990). Wprawdzie już Arystoteles podkreślał konieczność występowania konfliktu wartości u człowieka, jednak konflikty wewnętrzne związane z trudnością hierarchicznego uporządkowania wartości, poczuciem nierealizowania wartości lub niespójnością postaw wartościujących mogą negatywnie odbijać się na zdrowiu psychicznym jednostki, co najmniej ograniczając jej możliwości rozwojowe. „Jeżeli przyjąć, że wartości przejawiają się w myśleniu, emocjach i zachowaniu, to rodzi się pytanie, jak interpretować wyniki, w których różne wskaźniki są wzajemnie niespójne” (Epstein, 1990, s. 14). Bardzo możliwe, iż teoretyczna interpretacja Rogersa (1964) na temat stłumienia organizmicznego procesu wartościującego i introjekcji wartości (wyobrażanych) u osób pozbawionych poczucia bezpieczeństwa z powodu akceptacji warunkowej znajduje tu swoje zastosowanie.

Kwestionariusz do badania kryzysu wartościowania służy do empirycznej eksploracji tego typu problemów; warto stosować go z jakąś metodą do badania preferencji wartości ludzkich, gdyż wypełniając taką metodę, respondent może lepiej uzmysłwić sobie ewentualne konflikty i problemy dotyczące wartościowania. Metoda ma sprawdzoną rzetelność i trafność, a także normy dla uczniów szkół średnich, studentów i osób dorosłych. Test jest tak wyskalowany, że dokładność pomiaru jest wyższa w przypadku wysokich wyników, co oznacza czułość w zakresie diagnozowania trudności i zaburzeń w wartościowaniu. Niższa zgodność wewnętrzna czterech wyodrębnionych podskal w porównaniu z badaniami prowadzonymi w drugiej połowie lat 80., przy zbliżonej zgodności wewnętrznej całości skali, sugeruje, że samo zjawisko może podlegać przemianom w czasie i po 10 latach ujawnia się już nieco inaczej w podobnie dobranej grupie studentów (por. Oleś, 1989a; 1998).

Przeprowadzono szereg badań dotyczących preferencji różnych wartości w zależności od poziomu kryzysu wartościowania. Nie udało się stwierdzić wyraźnych, jednoznacznych współzależności, raczej statystycznie istotne tendencje grupowe. I tak, kryzys w wartościowaniu łączy się z lekko obniżoną akceptacją wartości moralnych, społecznych i religijnych a podwyższoną akceptacją wartości hedonistycznych i użytecznościowych. Nie oznacza to, że osoby w kryzysie wyżej cenią wygodę życia niż pomoc innym ludziom czy dobro moralne; chodzi o to, że różnica między tymi wartościami jest u nich mniejsza. Podobnie rzecz się ma na poziomie poczucia realizacji wartości (Oleś, 1989b; 1994; 1998). Wiadomo również, że nasilenie kryzysu wartościowania ujemnie koreluje ze stopniem zgodności między indywidualną hie-

rarchią wartości a obiektywnym wzorcem hierarchii wartości shelerowskich (Sokołowska, 1991).

Na poziomie systemu znaczeń osobistych kryzys wartościowania przejawia się bardzo nieznaczną przewagą wartościowań pozytywnych (więcej uczuć pozytywnych niż negatywnych), podczas gdy osoby nie przejawiające kryzysu formułują od czterech do siedmiu razy więcej wartościowań pozytywnych niż negatywnych. W systemach znaczeń osobistych studentów w kryzysie znacznie więcej jest wartościowań negatywnych, a mniej pozytywnych w porównaniu ze studentami nie przejawiającymi trudności w wartościowaniu. Co więcej, osoby w kryzysie wykazują mniejsze nasilenie motywu umacniania siebie, jak również motywu kontaktu i jedności z innymi. Bardzo możliwe, iż powodem są trudności, jakie napotykają na drodze spełnienia obydwu motywów. Co więcej, negatywne wartościowania uogólniają się w systemie znaczeń osobistych u studentów będących w kryzysie wartościowania (czyli one właśnie zabarwiają ogólny stan emocjonalno-uczuciowy badanych), podczas gdy u studentów nie będących w kryzysie w systemie znaczeń uogólniają się pozytywne wartościowania, oddziałując tym samym na ogólne samopoczucie badanych. Stan kryzysu wartościowania – na poziomie narracji tworzonej przez podmiot – można określić jako stan, w którym jednostka tworząca autonarrację dostrzega względnie dużo negatywnych doświadczeń, trudno jej znaleźć efektywny sposób umacniania własnej wartości oraz budowania satysfakcjonujących kontaktów z innymi oraz nie bardzo potrafi oderwać się od negatywnych interpretacji, które w znacznym stopniu zabarwiają jej ogólne samopoczucie (Hermans, Oleś, 1996). Taka jest prawidłowość wynikająca z analiz grupowych. W indywidualnym przypadku przejawy dezorganizacji systemu znaczeń osobistych mogą być spowodowane stresującym wydarzeniem życiowym, ale bez reperkusji w zakresie wartościowania, i odwrotnie: nasilone trudności w wartościowaniu mogą wystąpić bez towarzyszącej temu dezorganizacji systemu znaczeń osobistych.

Powiązanie kryzysu z lękiem i niepokojem, w tym z lękiem egzystencjalnym czy objawami depresji (poczucie braku nadziei), wydaje się oczywiste w świetle definicji kryzysu. Podobnie jest z obniżoną samooceną, obniżoną motywacją osiągnąć oraz mniejszą wytrzymałością w przewyciężaniu trudności. Okazuje się jednocześnie, że kryzys wartościowania może łączyć się z oryginalnością myślenia (Kurzydło, 1989; Oleś, 1998; Pieszko, 2000; Szyszka, 1989).

Trudności i problemy w zakresie wartościowania mają związek z osłabieniem orientacji temporalnej ku przyszłości oraz nasilonym doświadczaniem

presji czasu. Wynik ten można wyjaśniać w ten sposób, iż niejasne kryteria wartościowania utrudniają wybór i skuteczne dążenie do celu oraz mogą wiązać się z zaangażowaniem w konkurencyjne formy aktywności (i stąd poczucie presji czasu). Potwierdzeniem dla takiego wyjaśnienia jest istotny związek między trudnością uporządkowania wartości w hierarchię a poczuciem presji czasu. Z kolei przewartościowania, brak integracji procesu wartościowania i poczucie nierealizowania wartości łączą się ze znaczącym osłabieniem orientacji ku przyszłości, co wyraża się trudnościami w wyborze celów, formułowaniu dążeń i ich realizacji oraz planowaniu aktywności. Współzależności te są wyraźniejsze u studentów niż u dorosłych w wieku średnim (Nosal, Oleś, 1994).

Istnieje też związek kryzysu wartościowania z postawami rodzicielskimi. Brak akceptacji w dzieciństwie, zwłaszcza ze strony ojca, zwiększa prawdopodobieństwo trudności i konfliktów w sferze wartości w okresie dojrzewania i dorastania. Natomiast akceptacja i miłość ze strony matki może chronić lub łagodzić tego typu problemy (Kita, Sitarczyk, 1994; Sitarczyk, 1996).

Badania dorastającej młodzieży ujawniły związek statusu tożsamości rozproszonej i przejętej (według Marcii) z zaburzeniami i trudnościami wartościowania; osoby o statusie tożsamości osiągniętej nie ujawniały takich trudności (Charyton, 1999). Wynik ten jest zaskakujący w odniesieniu do tożsamości przejętej, gdyż na podstawie teoretycznego opisu można byłoby sądzić, iż fakt przejścia kryteriów wartościowania zapobiega istnieniu konfliktów w tej sferze.

Okazuje się, iż problemy i trudności związane z wartościowaniem łączą się nie tylko z kryzysem tożsamości, ale również z kryzysem wczesnego wieku średniego. Wśród zmiennych wyjaśniających nasilenie objawów kryzysu połowy życia oraz trudność pogodzenia się z faktem przemijania i koniecznością śmierci istotną rolę odgrywają problemy związane z wartościowaniem. Nasilenie trudności w wartościowaniu koresponduje ze sposobem przechodzenia przełomu połowy życia. Przejawów trudności w zakresie wartościowania trudno dopatrzeć się u przedstawicieli dwu – zresztą zupełnie różnych – grup, mianowicie mężczyzn nastawionych pragmatycznie do życia oraz mężczyzn żyjących pogłębioną refleksją egzystencjalną. Obydwie grupy łączą ugruntowany system wartości, jedni znajdują satysfakcję w realizacji konkretnych zadań i celów życiowych, często związanych z karierą lub statusem społeczno-ekonomicznym, drudzy mają silne zakotwiczenie w wartościach religijnych, moralnych i rodzinnych. Nasilone objawy trudności w wartościowaniu można spotkać u mężczyzn przechodzących kryzys połowy życia oraz

takich, którzy zdają się ignorować znaczenie upływu czasu, starając się utrzymać młodzieńczy styl życia i broniąc się przed zmianami oznaczającymi wejście w wiek średni („wieczni chłopcy”). W jednym i drugim przypadku brakuje stabilnych kryteriów wartościowania (Oleś, 2000).

Ciekawym kierunkiem wydaje się też poszukiwanie specyfiki trudności i zaburzeń wartościowania w porównaniu z innymi trudnościami i zaburzeniami, jak na przykład egzystencjalne lęki lub brak nadziei (por. Juros, Oleś, 1992).

*

Po okresie fascynacji badaniami nomotetycznymi obserwujemy aktualnie wzrost zainteresowania idiograficznym studium wartości osobistych. Można dostrzec również pewną ewolucję badania preferencji wartości w kierunku badania różnych aspektów procesu wartościowania, zwłaszcza z perspektywy psychologii poznawczej i fenomenologicznej. Szczególnie inspirujące wydają się analizy preferencji wartości oraz wartościowania w aspekcie procesów kognitywnych (Feather, 1988) albo afektywnych (Madhere, 1993). Jednocześnie złożoność procesów, które wyznaczają takie a nie inne preferencje, zdaje się kontrastować z prostą konstrukcją metod do badania wartości osobistych.

Zainteresowanie problemami wartościowania nie przemija. Jest to ważna i interesująca dziedzina badań, nawiązuje bowiem do specyficznej właściwości człowieka – zdolności dokonywania oceny i wyboru.

BIBLIOGRAFIA

- Allport, G. W., Vernon, P. E., Lindzey, G. (1960). *Study of values. Manual* (ed. III). Boston: Houghton Mifflin Company.
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Bilsky, W., Schwartz, S. M. (1994). Values and personality. *European Journal of Personality*, 8, 3, 163-81.
- Bolt, M. (1978). The Rokeach Value Survey: Preferred or preferable? *Perceptual and Motor Skills*, 47, 322.
- Boyatziz, R. E., Murphy, A. J., Wheeler, J. V. (2000). Philosophy as a missing link between values and behavior. *Psychological Reports*, 86, 1, 47-64.
- Braithwaite, V. A., Scott, W. A. (1991). Values. W: J. P. Robinson, P. R. Shaver, L. S. Wrightsman (red.), *Measures of personality and social psychological attitudes*. San Diego, CA: Academic Press, s. 661-753.

- Brzozowski, P. (1989). *Skala Wartości (SW). Polska adaptacja Value Survey M. Rokeacha. Podręcznik*. Warszawa: Laboratorium Testów Psychologicznych PTP.
- Brzozowski, P. (1995). *Skala Wartości Schelerowskich – SWS. Podręcznik*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Cawley, M. J., Martin, J. E., Johnson, J. A. (2000). A virtues approach to personality. *Personality and Individual Differences*, 28, 5, 997-1013.
- Chapman, D. W., Blackburn, R. W., Austin, A. E., Hutcheson, S. M. (1983). Expanding analytic possibilities of Rokeach value data. *Educational and Psychological Measurement*, 43, 419-421.
- Charyton, B. (1999). *Status tożsamości a koncepcja siebie u osób dorastających*. Lublin: KUL (niepublikowana praca magisterska).
- Çileli, M. (2000). Change in value orientations of Turkish youth from 1989 to 1995. *The Journal of Psychology*, 134, 297-305.
- Cote, J. E., Levine, C. (1987). A formulation of Erikson's theory of ego identity formation. *Developmental Review*, 7, 273-325.
- Davis, R. V. (1991). Vocational interests, values, and preferences. W: M. D. Dunette, L. M. Hough (red.), *Handbook of industrial and organizational psychology* (vol. II). Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press, s. 833-871.
- Drwal, R. Ł. (1995). Problemy kulturowej adaptacji kwestionariuszy osobowości. W: R. Ł. Drwal, *Adaptacja kwestionariuszy osobowości*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 12-26.
- Epstein, S. (1990). Wartości z perspektywy poznawczo-przeżyciowej teorii „ja”. W: J. Reykowski, N. Eisenberg, E. Staub (red.), *Indywidualne i społeczne wyznaczniki wartościowania*. Wrocław: Polska Akademia Nauk, Instytut Psychologii, s. 11-32.
- Erikson, E. H. (1997). *Dzieciństwo i społeczeństwo*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Feather, N. T. (1975). *Values in education and society*. New York: Free Press.
- Feather, N. T. (1988). From values to actions: Recent application of the expectancy-value model. *Australian Journal of Psychology*, 40, 105-124.
- Fiske, M., Chiriboga, D. A. (1990). *Change and continuity in adult life*. San Francisco: Jossey-Bass, Publ.
- Forsyth, D. R. (1980). A taxonomy of ethical ideologies. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39, 1, 175-84.
- Frankl, V. E. (1976). *Homo patiens*. Warszawa: PAX.
- Greenstein, T. N. (1976). Behavior change through value self-confrontation: A field experiment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 34, 254-262.
- Gryzio, B. (1991). *Kryzys w wartościowaniu a hierarchie wartości u osób z nerwicą i bez nerwicy*. Lublin: UMCS (niepublikowana praca magisterska).
- Hermans, H. J. M., Hermans-Jansen, E. (2000). *Autonarracje: Tworzenie znaczeń w psychoterapii*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Hermans, H., Oleś, P. K. (1994). The personal meaning of values in a rapidly changing society. *Journal of Social Psychology*, 134, 5, 569-79.
- Hermans, H. J. M., Oleś, P. K. (1996). Value crisis: Affective organization of personal meanings. *Journal of Research in Personality*, 30, 457-482.

- Hofstede, G. (1980). *Culture's consequences: International differences in work-related values*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Hofstede, G. (1998). A case for comparing apples with oranges: International differences in values. W: M. Sasaki (red.), *Values and attitudes across nations and times*. Leiden: Brill, s. 16-31.
- Hogan, R. (1973). Moral conduct and moral character: A psychological perspective. *Psychological Bulletin*, 79, 217-232.
- Homant, R. (1970). Denotative meaning of values. *Personality: An International Journal*, 1, 213-219.
- Homant, R., Rokeach M. (1970). Value for honesty and cheating behavior. *Personality: An International Journal*, 1, 153-162.
- Horley, J. (2000). Value assessment and everyday activities. *Journal of Constructivist Psychology*, 13, 1, 67-73.
- Johnston, C. S. (1995). The Rokeach Value Survey: Underlying structure and multidimensional scaling. *The Journal of Psychology*, 129, 5, 583-597.
- Juros, A., Oleś, P. (1992). Analiza porównawcza zmiennych egzystencjalnych mierzonych Kwestionariuszem do Badania Kryzysu w Wartościowaniu (KKW) i Skalą Niepokoju Egzystencjalnego (SNE). W: S. Steuden (red.), *Wybrane zagadnienia z psychologii klinicznej*. Lublin: TN KUL, s. 113-125.
- Kasser, T., Ryan, R. M. (1996). Further examining the American dream: Well-being correlates of intrinsic and extrinsic goals. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22, 281-288.
- Kita, B., Sitarczyk, M. (1994). Postawy rodzicielskie a kryzys w wartościowaniu u młodzieży w wieku dorastania. *Psychologia Wychowawcza*, 37, 330-343.
- Kluckhohn, C. (1951). Values and value-orientations in the theory of action: An exploration in definition and classification. W: T. Parson, E. A. Shils (red.), *Toward a general theory of action*. Cambridge, MA: Harvard University Press, s. 388-433.
- Kokoszka, A. (1991-92). On the psychology of experiencing values: A supplement to the evolutionary level model of the main states of consciousness. *Imagination, Cognition and Personality*, 11, 75-84.
- Kurzydło, J. (1989). *Obraz siebie u młodzieży o różnym poziomie kryzysu wartościowania*. Lublin: KUL (niepublikowana praca magisterska).
- Leontiew, D. A. (1992). The meaning crisis in Russia today. *International Forum for Logotherapy*, 15, 41-45.
- Locke, K. D. (2000). Circumpex Scales of Interpersonal Values: Reliability, validity, and applicability to interpersonal problems and personality disorders. *Journal of Personality Assessment*, 75, 2, 249-267.
- Madhere, S. (1993). The development and validation of the Current Life Orientation Scale. *Psychological Report*, 72, 467-472.
- Maslow, A. H. (1971). Psychological data and value theory. W: A. H. Maslow (red.), *New knowledge in human values* (ed. II). Chicago: Gatteway, s. 119-136.
- Menezes, I., Campos, B. P. (1997). The process of value-meaning construction: A cross-sectional study. *European Journal of Social Psychology*, 27, 55-73.

- Menninger, K. A., Pruyser, P. W. (1963). *Morals, values, and mental health*. W: A. Deutsch, H. Frishman (red.), *The encyclopedia of mental health*. New York: Franklin Watss. Inc., vol. 4, s. 1244-1255.
- Morris, C. (1956). *Varieties of human values*. Chicago: University of Chicago Press.
- Nosal, C., Oleś, P. (1994). Diagnostyczna wartość pomiaru orientacji temporalnych dla wskaźników kryzysu wartościowania. *Przegląd Psychologiczny*, 37, 525-537.
- Oishi, S., Diener, E., Suh, E., Lucas, R. E. (2000). Value as moderator in subjective well-being. *Journal of Personality*, 67, 157-183.
- Oishi, S., Schimmack, U., Diener, E., Suh, E. M. (1998). The measurement of values and Individualism-Collectivism. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 24, 1177-1189.
- Oleś, P. (1989a). *Kwestionariusz do Badania Kryzysu w Wartościowaniu (KKW)*. Podręcznik. Warszawa: Laboratorium Techniki Diagnostycznych im. B. Zawadzkiego.
- Oleś, P. (1989b). *Wartościowanie a osobowość*. *Psychologiczne badania empiryczne*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Oleś, P. K. (1991). Value crisis: Measurement and personality correlates. *Polish Psychological Bulletin*, 22, 53-62.
- Oleś, P. (1994). Kryzysy wartości. W: A. Januszewski, P. Oleś, T. Witkowski (red.), *Wykłady z psychologii w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim* (t. 7). Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, s. 85-100.
- Oleś, P. (1998). *Kwestionariusz do Badania Kryzysu w Wartościowaniu (KKW)*. Podręcznik. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Oleś, P. K. (2000). *Psychologia przełomu połowy życia*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Oleś, P., Hermans, H. J. M. (1995). The objective values from the personal valuation perspective during the changes in society. *Journal for Mental Changes*, 1, 2, 113-122.
- Peng, K., Nisbett, R. E., Wong, N. Y. C. (1997). Validity problems comparing values across cultures and possible solutions. *Psychological Methods*, 2, 329-344.
- Pervin, L. A. (2002). *Psychologia osobowości*. Gdańsk: GWP.
- Pieszko, A. (2000). *Wpływ ćwiczeń klaryfikujących na integrację systemu wartości*. Lublin: KUL (niepublikowana praca magisterska).
- Pitts, R. E. (1981). Value-group analysis of cultural values in heterogeneous populations. *Journal of Social Psychology*, 115, 1, 109-124.
- Raths, L. E., Harmin, M., Simon, S. B. (1978). *Values and teaching* (ed. II). Columbus: Ch. E. Merrill Publishing Company.
- Rest, J. R. (1979). *Development in Judging Moral Issues*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Reykowski, J. (1990). Wstęp. W: J. Reykowski, N. Eisenberg, E. Staub (red.), *Indywidualne i społeczne wyznaczniki wartościowania*. Wrocław: Polska Akademia Nauk, Instytut Psychologii, s. 7-10.
- Roe, R. A., Ester, P. (1999). Values and work: Empirical findings and theoretical perspective. *Applied Psychology: An International Review*, 48, 1, 1-21.
- Rogers, C. R. (1964). Toward modern approach to values. The valuing process in the mature person. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 68, 160-167.
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: Free Press.

- Rokeach, M. (1985). Inducing change and stability in belief systems and personality structures. *Journal of Social Issues*, 41, 153-171.
- Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. *Advances in Experimental Social Psychology*, 25, 1-65.
- Schwartz, S. H., Sagiv, L. (1995). Identifying culture-specifics in the content and structure of values. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 26, 92-116.
- Schwartz, S. H., Sagiv, L., Boehnke, K. (2000). Worries and values. *Journal of Personality*, 68, 309-346.
- Schwartz, S. H., Verkasalo, M., Antonovsky, A., Sagiv L. (1997). Value priorities and social desirability: Much substance, some style. *British Journal of Social Psychology*, 36, 3-18.
- Sheldon, K. M., McGregor, H. A. (2000). Extrinsic value orientation and „The tragedy of the commons”. *Journal of Personality*, 68, 383-411.
- Shrum, L. J., McCarty, J. A. (1992). Individual differences in differentiation in the rating of personal values: The role of private self-consciousness. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18, 223-230.
- Sitarczyk, M. (1996). Postawy wychowawcze matek a doświadczanie kryzysu w wartościowaniu przez ich dorastające córki. *Annales*, 9, 227-238.
- Sokołowska, U. (1991). *Kryzys w wartościowaniu a hierarchie wartości młodzieży*. Lublin: UMCS (niepublikowana praca magisterska).
- Szuster, A. (2002). Orientacje prospołeczne a preferowanie wartości (w kategoryzacji Shaloma Schwartza). W: M. Lewicka, J. Grzelak (red.), *Jednostka i społeczeństwo*. Gdańsk: GWP, s. 199-216.
- Szyszka, E. (1989). *Poziom niepokoju a kryzys wartościowania u studentów*. Lublin: KUL (niepublikowana praca magisterska).
- Wojciszke, B. (1986). *Struktura „JA”, wartości osobiste i zachowanie*. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Zaleski, Z. (1978). System wartości a podejmowanie ryzyka. *Roczniki Filozoficzne*, 26, 4, 55-89.
- Zalewska, A. M. (2000). Adaptacja kwestionariusza „Orientacja na wartości zawodowe” Seiferta i Bergmanna do warunków polskich. *Studia Psychologiczne*, 38, 57-77.

RESEARCHES ON VALUES AND VALUATION:
SOME METHODOLOGICAL ISSUES

S u m m a r y

The article deals with some basic problems concerning human values and methodological problems arising in assessment of values. A fundamental distinction on objective and subjective values is taken as a starting point. For social sciences an subjectivistic point of view is the most common. However in psychology one can define two general ways of understanding human values: values as believes (conscious, cognitive structures) and values as intrinsic (unconscious) criteria of choice. As consequence one can analyse valuation on both levels: exploring preferences declared by people and examining preferences evident by their choices and behaviour. Methodological problems concerning measurement of values are mentioned: such as ipsativeness and mental processes of choice and valuation, social desirability, and simplifications in data interpretation. Past and current research trends are mentioned. Especially interesting research concern the process of valuation, defined as complex process of assessment and choice and in some theories even as meaning giving. Possible problems and disturbances in valuation are described and illustrated by research findings.